

חתימת הברכות במקדש

א. מבוא

ב. האם הנוסח המיוחד נאמר בכל הר הבית?

ג. קביעת הנוסח המיוחד רק לתפילה בציבור

ד. לאלו תפילות נקבע נוסח מיוחד?

ה. הנוסח המדויק – לפי שיטות הראשונים

ו. סיכום

א. מבוא

במשנה במסכת ברכות (ט, ה) נאמר שישנו נוסח יחודי לברכות בבית המקדש:

כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים: עד העולם. משקלקלו הצדוקים ואמרו אין עולם אלא אחד – התקינו שיהו אומרים: מן העולם ועד העולם.

הגמרא (שם סג ע"א, וכע"ז תענית טז ע"ב) מבארת את הטעם לנוסח מיוחד זה:

כל חותמי ברכות שבמקדש כו'. כל כך למה – לפי שאין עונין אמן במקדש. ומנין שאין עונין אמן במקדש, שנאמר: "קומו ברכו את ה' אלהיכם מן העולם עד העולם"; ואומר: "ויברכו (את) שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה". יכול כל הברכות כולן תהא להן תהלה אחת? תלמוד לומר: ומרומם על כל ברכה ותהלה, על כל ברכה וברכה – תן לו תהלה.¹

ב. האם הנוסח המיוחד נאמר בכל הר הבית?

בספר 'הר הבית' למו"ר הגר"ש גורן זצ"ל (פרק לא עמ' 410), הסביר על פי דברי המיוחס לרש"י (תענית טו ע"ב ד"ה אלא) שאין הכוונה רק למקדש, אלא הוא הדין בכל הר הבית. וכן כתב הרש"ש (תענית שם):

---

1. יש לתמוה על רש"י (ברכות נד ע"א ד"ה כל), שהביא את הגמרא בתענית לצורך הסבר המשנה, ולכאורה התעלם מכך שהגמרא בברכות מסבירה את המשנה. ועיין בספר 'הר הבית' (פרק לא עמ' 416), שהוכיח מתוך כתב יד מינכן (שבו חסרות המילים 'וכל כך למה') שדברי הגמרא במסכת ברכות השתרבו מהגמרא במסכת תענית (שבה מופיעות שלוש המילים הנ"ל כחלק מברייתא), כך שכנראה היה לרש"י נוסח גמרא אחר משלנו, ולכן העדיף להתבסס על הנוסח המקורי והעיקרי בתענית.

רש"י, לא היינו נוהגין. כשמתפללין בהר הבית כו'. שלא היו עונין אמן במקדש. מוכח דהר הבית גם כן בכלל מקדש לענין זה. ולפירוש הר"ן², צ"ל דהיו מתכנסין בהר הבית להתפלל ב' תעניות, וכ"כ הרמב"ם בפ"ד מהל' תפילה ה"ט"ו. ואף דתנינן מוציאין את התורה לרחובה של עיר וכו', בהר הבית היה גם כן רחוב, כדכתיב "אל הרחוב אשר לפני שער המים" (נחמיה ח).

בעל תפארת ישראל (תענית ב, ה יכין אות נו) כתב שכנראה היה בנוי בית כנסת בהר הבית כנגד שער המזרח, והסתמך גם על האמור במשנה (יומא ז, א): "חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת".

מדברים אלו, למדנו שתי הלכות:

- א. בהר הבית חתמו ברכות בנוסח מיוחד של "מן העולם ועד העולם".
- ב. לברכות שנחתמו בלשון "מן העולם ועד העולם", ענו: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", ולא "אמן".

ג. קביעת הנוסח המיוחד רק לתפילה בציבור

הנוסח המיוחד של חתימת הברכות במקדש מובא גם במסכת תענית, ושם הגמרא דנה באופן תפילת הציבור במקדש בזמן תענית. כמו כן, במסכת סוטה (מ ע"ב) מובא הנוסח המיוחד בנוגע לברכת כוהנים, שגם היא אינה נאמרת אלא בציבור (מגילה כג ע"ב).

מסוגיות אלו, ובעיקר מדברי הגמרא התולים את נוסח החתימה בנוסח עניית הציבור, משמע שמדובר על נוסח הברכות בשעת תפילה בציבור: כאשר הש"ץ היה מברך וחותרם ברכה בנוסח "מן העולם ועד העולם", הציבור ענה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

כמו כן ניתן להבין כך מפשטות הכתובים, שרק בציבור ניתן לחתום בנוסח המיוחד, כך נאמר בתהלים (קו, מח; וכע"ז בדה"י טז, לו):

בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וְאָמַר כָּל הָעַם אָמֵן³ הִלְלוּ יְהוָה.

2. הר"ן פירש שרק בהר הבית נהגו לתקוע על סדר הברכות ואילו בגבולין רק לאחר הברכות. ולכן טעוּתם של ר' חלפתא ור' חנינא בן תרדיון הייתה שהנהיגו בגבולין לומר 'מי שענה' אחר חתימת הברכות אף שלא היו צריכין לכך מפני שאין אמן מפסיק בין ברכה לתקיעה. כך שכנראה הרש"ש הבין מדברי הר"ן שעד לזמנם של ר' חלפתא ור' חנינא לא היו נוהגים להתפלל בתעניות בגבולין.
3. אכן, יש מקום לשאול למה העם לא ענה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". נראה לתרץ שאף על פי שדוד העלה את ארון ברית ה' לירושלים, בית המקדש עדיין לא היה בנוי, ולכן לא הייתה אפשרות לענות בקול רם "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", מפני שאין כבוד מלכותו נראה במלואו. בספר הר הבית (פרק לא עמ' 418) כתב דברים נושקים לכך: "בעיר דוד היתה במה קטנה. לכן ענה שם

כך נאמר בנחמיה (ט, א-ה):

וְכִיּוֹם עֲשָׂרִים וְאַרְבָּעָה לַחֲדָשׁ הַזֶּה נֶאֶסְפוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וַיֹּאמְרוּ הֶלְוִים... קוֹמוּ
בְּרַכּוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם מִן הָעוֹלָם עַד הָעוֹלָם וַיְבָרְכוּ שֵׁם כְּבוֹדָךְ וּמְרוֹמָם עַל כָּל
בְּרַכָּה וּתְהִלָּה.

ד. לאלו תפילות נקבע נוסח מיוחד?

לשון המשנה במסכת ברכות היא: "כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים: עד העולם",
ולכאורה נראה שמדובר בכל ברכה שהיא. עם זאת, כתב הרשב"א בחדושי (ברכות סג ע"א)
בשם **הראב"ד**, שדברי המשנה מתייחסים רק לברכות התפילה, אך שאר ברכות היו מברכים
בנוסח הרגיל:

וּכְתַב הַרְאֵב"ד ז"ל: הַנִּי מִלִּי דוֹקָא לַתְּפִלָּה, אֲבָל לְשֵׁאר בְּרַכּוֹת לֹא הִיוּ הַמְּבַרְכִים
מֵאַרְיִכִין, וְלֹא הָעוֹנִין; שֶׁהָרִי מְצִינּוּ בַעֲזָרָא עֲצֻמוּ כְּשֶׁבֶרַךְ עַל הַתּוֹרָה עֲנּוּ אַחֲרָיו,
כְּדַכְתִּיב: וַיְבָרַךְ עֲזָרָא אֶת ה' הַגְּדוֹל וַיַּעֲנּוּ כָל הָעָם אֲמֵן בְּמוֹעֵל יְדִיהֶם בְּרוּךְ ה'
לְעוֹלָם אֲמֵן וְאֲמֵן.

וכן הביא **המאירי** בחידושי (שם):

וּגְדוּלֵי הַמְּפַרְשִׁים כְּתָבוּ שֶׁלֹּא הִיָּה מְנַהֵג זֶה אֵלָּא לַתְּפִלָּה, אֲבָל בְּשֵׁאר בְּרַכּוֹת הִיוּ
עוֹנִים אֲמֵן, שֶׁהָרִי בְּבִרְכַת הַתּוֹרָה נֹאמֵר בַּעֲזָרָא: וַיְבָרַךְ עֲזָרָא אֶת ה' הָאֱלֹהִים
הַגְּדוֹל וַיַּעֲנּוּ כָל הָעָם בְּמוֹעֵל יְדִיהֶם.

וכן כתב **השטמ"ק** (שם):

וְדוֹקָא לַתְּפִלָּה, אֲבָל לְשֵׁאר בְּרַכּוֹת אֲמֵן הִיוּ עוֹנִין שֶׁהָרִי מְצִינּוּ בַּעֲזָרָא עֲצֻמוּ
כְּשֶׁבִירַךְ עַל הַתּוֹרָה עֲנּוּ אַחֲרָיו אֲמֵן כְּדַכְתִּיב וַיְבָרַךְ עֲזָרָא אֶת ה' הַגְּדוֹל וַיַּעֲנּוּ כָל
הָעָם אֲמֵן בְּמוֹעֵל יְדִיהֶם וְכו'.

ניתן לתת הסבר לדין זה מכך שנוסח "מן העולם ועד העולם" קשור לעניית "ברוך שם כבוד
מלכותו לעולם ועד", כפי שהובא לעיל מהגמרא, ש"כל חותמי ברכות שבמקדש כו'. כל כך
למה – לפי שאין עונין אמן במקדש". לכן מסתבר לומר שרק במקרה שיש לברכה מי שיענה
בשכמל"ו, ניתן לחתום "עד העולם", דהיינו רק בחזרת הש"ץ או כל ברכה אחרת שמחויבת

הקהל אמן בעיר דוד, ולא ענו בשכמל"ו, כדי להדגיש שעדיין לא נתקדש עיר דוד על ידי ארון הברית
כמקום המקדש".

4. חיבור זה נדפס גם בשם חידושי הריטב"א, ואף נכלל בסדרת חידושי הריטב"א של מוסד הרב קוק,
אף שהביטוס לייחוסו לריטב"א הוא חלש. ראו: עזרא שבט, החידושים לברכות המיוחסים לריטב"א,
עלון שבות 133 (תשנ"א) עמ' 21-23.

להיאמר בציבור, ולא בתפילת שמונה עשרה בלחש של יחיד, או שאר ברכות היחיד, שאין לחתום בהן "עד העולם", ואין לענות עליהן בשכמל"ו.

והנה, הרמב"ם לא הביא דין זה כלל אלא בהלכות תפילה ונשיאת כפים (יד, ט) ובהלכות תעניות (ד, טו-טז). וכתב ביד פשוטה (הל' תפילה ונשיאת כפים שם), שלדעת הרמב"ם נוסח זה נתקן רק לברכת כוהנים ולברכת תעניות.

אך נראה שמפני שדברי הרמב"ם תמוהים, ואילו דעתם של שאר הראשונים שכן דנו בנושא ברורה וחד משמעית, יש לנקוט שנוסח זה נתקן גם לשאר תפילות ציבור.

ה. הנוסח המדויק - לפי שיטות הראשונים

בנוגע לנוסח החתימה, מצאנו בדברי רבותינו ארבע דעות מרכזיות:

א. הרמב"ם (תעניות ד, טו) כתב: "ברוך אתה ה' אלהינו אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך אתה ה' גואל ישראל".

כעין זה כתב ר"ח (תענית טז ע"ב ד"ה אומר): "במקדש אינו אומר אלא ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל".⁵

ב. רש"י (ברכות נד ע"א ד"ה כל) כתב: "ברוך אתה ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך חונן הדעת".

ג. הרי"ד (פסקים, ברכות סג ע"א) כתב: "ברוך י"י אלהי ישראל מן העולם ועד העולם מגן אברהם".

וכן כתב ר' עובדיה מברטנורא (ברכות ט, ה).

ד. המאירי (ברכות שם) כתב: "חותם כגון ברוך ה' מן העולם מגן אברהם והדומה לזה... התקינו שיהו אומרים מן העולם ועד העולם".

בספר עלי תמר (ברכות ט, ה ד"ה כל), הקשה על רש"י והרע"ב שהביאו לדוגמא "חונן הדעת" ודילגו על שלוש ראשונות, ונשאר בצ"ע. ואולי הדברים נוגעים לדברי רבי יהודה (ברכות לד ע"א): "לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות, ולא בשלש אחרונות, אלא באמצעיות", ויש קשר בין שאלת צרכיו ובין נוסח החתימה. ועדיין הדברים צריכים עיון.

---

5. נראה לנכון לומר שנוסח ר"ח כנוסח הרמב"ם. אלא שלא כתב "אתה ה'" כפי של מופיע בברכות בתלמוד, כפי שניתן לראות במסכת ברכות כדוגמת פרק הרואה. כן נראה לומר בנוגע לנוסח רש"י.

ו. סיכום

- א. מבואר במשנה שבמקדש חתמו את הברכות בנוסח "עד העולם".
- ב. מהמיוחס לרש"י על תענית, הרש"ש והתפארת ישראל, נראה שחתימה זו נוהגת בכל הר הבית, ולא רק בעזרה.
- ג. לראב"ד, רשב"א ומאירי, חתימה זו נאמרת בכל ברכה הנאמרת בציבור, ולרמב"ם דווקא בברכת כוהנים ובתעניות. כך או כך, נראה שחתימה זו אינה נאמרת בברכת יחיד, בין בתפילת לחש ובין כשמברך בקול רם.
- ד. מלשונות הראשונים עולים ארבעה נוסחים אפשריים: 1. "ברוך אתה ה' אלהינו אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך אתה ה'..." (רמב"ם, וכעין זה בר"ח). 2. "ברוך אתה ה' אלהינו אלהי ישראל מן העולם ועד העולם, ברוך..." (רש"י). 3. "ברוך אתה ה' אלהינו אלהי ישראל מהעולם ועד העולם..." (רי"ד ורע"ב). 4. "ברוך ה' מן העולם ועד העולם..." (מאירי).

המועדים

במקדש

